

OORLOGSKINDEREN

Coen Verbraak

OORLOGSKINDEREN

*Het verhaal van een
generatie*



2020 THOMAS RAP AMSTERDAM

Copyright © 2020 Coen Verbraak
Omslagontwerp bij Barbara
Omslagfoto Nationaal Archief / Collectie Spaarnestad /
fotograaf onbekend
Foto auteur Lilian van Rooij
Vormgeving binnenwerk Aard Bakker, Amsterdam
Druk Bariet Ten Brink, Meppel
ISBN 978 94 004 0608 7
NUR 320

thomasrap.nl



Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC®) mag dragen.
Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Voor Tobias

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	11
Anita Leeser-Gassan	17
Ab van Aldijk	31
Xaviera Hollander	45
Philip Plas	55
Jantje Bonthond	65
Eva Weyl	79
Andreas Landshoff	93
Ben Scheer	115
Lydia Chagoll	125
Alice Cornelissen	141
Theo Doorman	149
Jacques d'Ancona	161
Jeanne Diele-Staal	171
Judith Jacobs	191

VOORWOORD

Een op de vijf kinderen op de wereld leeft op dit moment in een oorlogsgebied. 420 miljoen kinderen wonen in landen waar oorlogsgeweld plaatsvindt.* Hoe zullen deze kinderen opgroeien? Wat voor volwassenen zullen zij later worden? Hoe ondermijnend zal zo'n beladen start blijken te zijn voor hun latere bestaan? Oorlog kan een leven lang blijven nasmeulen, weten we van mensen die als kind de Tweede Wereldoorlog meemaakten. Onzichtbaar als een veenbrand die soms pas na jaren onverhoeds opnieuw oplaait. Daar gaat dit boek over.

* Bron: Rapport van Save the Children International, *Stop the War on Children*, 2019.

Wat betekent het als je als jongen in de jaren dertig opgroeide in Berlijn, en je met je hakenkruisvlaggetje naar Hitler hebt staan zwaaien terwijl je vader Joods was? Hoe groeit iemand op die als baby in een jappenkamp heeft gezeten? Kun je nog wel gelukkig worden als je als meisje de verschrikkingen van Bergen-Belsen hebt meegemaakt? Hoe is het om pas als volwassen vrouw te ontdekken dat je vader niet alleen lid was van de NSB, maar ook actief meehielp aan razzia's? Kan een zoon van een oorlogsheld wel bloeien in de schaduw van zo'n kolossale boom? Lukt het om van je vader te houden nadat je hebt ontdekt dat hij ss'er was? En neem je het je vader kwalijk dat hij jou als klein meisje inzette bij zijn gevaarlijke verzetswerk?

Hoe verschillend de veertien oorlogskinderen uit dit boek ook zijn, ze hebben één ding met elkaar gemeen: ze waren kind toen de wereld brandde, en werden vervolgens meegesleurd in het kielzog van de keuze van hun ouders, van de herkomst van hun familie of van de domme blindheid van het lot. Ze waren nergens verantwoordelijk voor, maar dragen wel het verdriet, de schuld of de schaamte met zich mee, vaak een leven lang.

Soms waren er fysieke gevolgen die altijd aanwezig bleven: rugklachten omdat je als kind in het jappenkamp veel te zwaar hebt moeten sjouwen. Of de eeuwige gerichtheid op voedsel, omdat je al jong hebt ervaren hoe echte honger voelt. Maar oorlog kan ook diepe krassen

in de ziel kerven. Dan blijkt gaandeweg je leven dat je eigenlijk niemand echt vertrouwt, en geen intieme relaties kunt aangaan. En dat je 's nachts het liefst slaapt met een lampje aan, omdat je bang bent voor wat er in het donker op je loert.

Wat mij bij het voeren van de gesprekken het meeste trof, waren de enorme overeenkomsten in de verhalen. Of je nu als Joods jongetje ondergedoken hebt gezeten zonder je ouders, of als dochter van een NSB'er na de oorlog een paar jaar bij andere mensen hebt moeten wonen omdat je ouders gevangenzaten, vaak zijn exact dezelfde patronen zichtbaar: het onvermogen om je te binden, om werkelijk van anderen te houden. Vooral ontstaan uit zelfbescherming: van een ander houden maakt je kwetsbaar. Want wat gebeurt er als die ander op een dag weer bij je weggaat? Beter géén band dan een doorgeknipte band.

Een kind hoort vertrouwen mee te krijgen, geborgenheid, continuïteit en zekerheid. Oorlog kegelt die pijlers onder een goede start volledig omver. Opeens moest je onderduiken, zonder je ouders. Je moest schuilen voor een bombardement, je zag in de Hongerwinter de doden op straat liggen. Of je belandde in een kamp, waar je moest buigen voor Japanners of bang moest zijn voor Duitsers die je zomaar de dood konden injagen. En als je de pech had om ouders te hebben die de kant van de bezetter hadden gekozen, groeide je nadien op als paria. Een smerig NSB-kind, of een moffenjong waar niemand in de klas naast wilde zitten.

Oorlogskinderen maakten kolossale gebeurtenissen mee, terwijl ze geestelijk en lichamelijk nog volop in ontwikkeling waren. Nog te jong om woorden te geven aan wat ze overkwam, als daar al woorden voor bestaan.

En nadien verliep het leven vaak al even surrealistisch. Als hun ouders na de oorlog nog bleken te leven, probeerden ze meestal krampachtig weer samen een gezin te zijn. Ze hadden overleefd, ze moesten dóór. Omkijken had geen zin. En als je er maar niet over praatte, dan was het bijna net alsof het niet gebeurd was. Maar dat was het natuurlijk wel.

Bij het volwassen worden gold dezelfde mantra: ze leefden door, moesten carrière maken en maatschappelijk succes oogsten, voor hun gezin zorgen. Het verleden ondertussen veilig weggestopt in hermetisch afgesloten dozen op de blinde zolder van hun geheugen. Dan leek het net alsof ze er helemaal niet door getekend waren. In sommige gevallen wás dat ook zo. Maar meestal verschoolde oorlog zich jarenlang geniepig achter de voortgang van het normale leven, geduldig wachtend tot het moment om alsnog op de deur te bonzen.

De oorlogskinderen in dit boek zijn vrijwel allemaal de tachtig al ruim voorbij. De Tweede Wereldoorlog ligt al bijna een mensenleven achter hen. Maar voor de meesten geldt dat hoe verder de oorlog in jaren van hen af staat, hoe meer diezelfde oorlog weer onder hun huid begint te kruipen. Precies wat Andreas Landshoff – de inmiddels

negentigjarige ‘jongen’ met het hakenkruisvlaggetje uit Berlijn – zo treffend verwoordt: ‘Blijkbaar is het allemaal te groot om definitief af te sluiten. Ik weet dat ik het maar beter kan loslaten. Maar zoiets moet je wel kunnen. Dat lukt mij dus niet. Inmiddels heb ik me er maar mee verzoend. Die oorlog raak ik nooit meer kwijt.’

Ik ben alle veertien oorlogskinderen zeer dankbaar dat ze mij hun geschiedenis wilden vertellen. Hun verhalen zijn zo aangrijpend en zo bijzonder dat ze wel vastgelegd móesten worden, voor nu en voor later. Want nog maar even en dan zullen ook de laatste ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog er niet meer zijn. Zoals oud-kinderrechter Anita Leeser-Gassan, die Bergen-Belsen overleefde, zegt: ‘Dan moeten jullie het verhaal verder vertellen.’

Tot slot dank ik de mensen die mij bij het maken van *Oorlogskinderen* hebben bijgestaan. David Barnouw en Ad van Liempt gaven mij bruikbare adviezen. Ytzen Lont typte de banden van de interviews zorgvuldig uit. Mijn vriendin Marjan Otter luisterde met eindeloos geduld naar mijn verhalen. En dan waren er natuurlijk nog Arend Hosman en Catharina Schilder van Thomas Rap, zonder wier steun en toewijding dit boek er nooit gekomen zou zijn.

Coen Verbraak
Amsterdam, maart 2020

ANITA LEESER-GASSAN

Ze komt nog vaak langs de plek, in de Gerrit van der Veenstraat in Amsterdam. Het ziet er nu zo onschuldig uit, bij dat kinderspeelplaatsje. Maar altijd moet ze er weer aan denken; dáár was het, in de kelder van die middelbare school in wat toen nog de Euterpestraat heette. Daar zat ze in juli 1944 met haar moeder en stiefvader gevangen, nadat ze verraden waren op hun onderduikadres. Vanaf daar gingen ze naar het Huis van Bewaring op de Weteringschans. Vervolgens werden ze op transport gesteld, eerst naar Westerbork, daarna naar Bergen-Belsen. Negen jaar was Anita Gassan nog maar. Maar de beelden van toen staan haarscherp op haar

netvlies. Niet als een bewegende film; de herinnering is eerder gestold in snapshots. De oorlog is een album met plaatjes geworden. Maar wel een album dat onverhoeds open kan vallen, op onverwachte pagina's. Zoals die keer dat ze als kinderrechtter opeens drie kaalgeschoren skinheads voor zich kreeg. 'Toen draaide mijn maag zich om. Ik ben mijn kamer uit gelopen en heb een collega gevraagd om de zaak over te nemen. Ik kon het gewoon niet aan.'

Anita Leeser-Gassan (1935) groeide op in Amsterdam. Haar vader Samuel Gassan was diamantair. Haar moeder Carolina Biet was huisvrouw. Ze hadden geen goed huwelijk. In 1942 scheidden ze van elkaar en vluchtte haar vader voor de nazi's naar Zwitserland. Zij bleef met haar moeder achter in Amsterdam. Later trok haar tweede vader bij hen in.

Als jong meisje beseftte ze dat er voortdurend een dreigende wolk boven hun bestaan hing. In 1942 kwam ze als vanzelf in aanraking met de eerste anti-Joodse maatregelen. Ze was nog maar zeven toen ze in de badkamer zo hard viel dat ze naar de dokter moest. Maar dat kon niet met de tram, Joden mochten geen gebruik meer maken van het openbaar vervoer. Dus droegen ze haar lopend naar de dokter.

Als ze al zou vergeten dat ze Joods was, dan was er altijd nog die gele ster die op haar blauwe hesje genaaid

was. Ze moest vanaf 1942 ook verplicht naar een Joodse school. Daar heeft ze wel tien verschillende juffen gehad. ‘Iedere keer was er weer eentje weggehaald en stond er weer een andere voor de klas.’

Haar moeder kreeg een baan bij de *Zentralstelle* voor sterilisering. In die Centrale Israëlitische Ziekenverpleging (CIZ) konden Joodse mannen en vrouwen die getrouwd waren met een niet-Joodse partner zich laten steriliseren. Van een keuze was overigens niet echt sprake; wie zich niet liet steriliseren wachtte transport naar Westerbork. Wie het wel deed kreeg nieuwe papieren en was van de gele ster af. Ze vindt het nog altijd moeilijk om daarover na te denken. Was het nou slecht van haar moeder om daar te gaan werken? Of had ze gewoon geen andere keuze? ss-Sturmbannführer Eduard Meyer had de leiding over die Zentralstelle. Het was een geluk dat hij zelf niet achter het project stond. ‘Hij keek bij attesten opvallend vaak de andere kant uit. Uiteindelijk zijn er daardoor veel minder mensen onvruchtbaar gemaakt dan de Duitsers wilden.’

In februari 1944 kreeg haar moeder een dringend advies van Meyer. ‘Hij zei: ik krijg berichten dat het voor Joden zeer kritiek gaat worden. Jullie moeten nu echt onderduiken.’ Toen begon voor haar, haar moeder en stiefvader een tocht langs verschillende onderduikadressen. Het verblijf op zo’n plek was vaak van korte duur. Dan

kregen ze bericht dat hun adres op het punt stond om verraden te worden en moesten ze bliksemsnel weer ergens anders naartoe. Soms bleek zo'n nieuw adres een valstrik. Ze weet nog hoe ze op een avond hun biezen aan het pakken waren om te verkassen naar een woning boven de firma Schiet, aan de Elandsgracht. Plotseling was er een inval op het adres waar ze op dat moment nog verbleven. Ze wisten zich nog net op tijd te verstoppen op hun schuilplek. Ze hoorden hoe Duitse soldaten ondertussen de woning doorzochten. Opeens ging de telefoon. 'We hoorden een Duitser zeggen: "Schiet is aan de lijn." Dus toen begrepen we dat dat adres waar we op weg naartoe waren verraden was. Dat het een val was. Ze hebben nog heel lang naar ons gezocht, maar ze hebben ons niet gevonden.'

Twee onderduikadressen later ging het alsnog mis. Ze hadden daar op het oog een mooie schuilplaats, achter een dubbele wand in een kast. Maar nadat er hard was aangebeld liep een van de Duitsers linea recta op de kastdeur af. In paniek bood ze hem nog haar lievelingspop aan. 'Ik hoopte dat hij ook een kind had, en dat hij het een mooie pop vond. Maar hij keek er niet eens naar.' Op 16 juli 1944 belandde ze met haar moeder en stiefvader in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans. Op 20 juli 1944 moesten ze vertrekken uit Amsterdam, richting Westerbork. Vanaf de Weteringschans werden ze met een tram naar het Centraal Station gebracht. 'Daar stapte je niet direct in de trein; je moest eerst een

stukje over de rails lopen naar een plek buiten het station. Daar waren spoorwegmensen aan het werk. En ik zal nooit vergeten dat die riepen: “Jullie komen terug, jullie komen terug!” Om ons een beetje moed te geven.’

Het verblijf in Westerbork duurde maar tien dagen. Op 1 augustus werden ze op transport gesteld naar Bergen-Belsen. Pas jaren na de oorlog hoorde ze dat dat de voorlaatste trein met die bestemming was.

Bergen-Belsen was een verschrikkelijk kamp. Maar er was één belangrijk verschil met Auschwitz: er werd niet vergast. Mensen stierven er vooral aan ontbering, ondervoeding en ziektes. ‘We hadden alle soorten tyfus die je maar kon bedenken: vlektyfus, buiktyfus, gewone tyfus.’ Als kind moest ze regelmatig op appèl staan, in rijen van vijf. ‘Dan ging een van de kapo’s ons tellen. We noemden hem Wilhelm Tell. Als hij uitgeteld was begon hij gewoon weer van voren af aan. Pure pesterij.’

Ze sliep bij haar moeder in dezelfde barak, op dezelfde matras. Driehoog in een stapelbed, pal naast de wc’s, midden in een ondraaglijke stank. Hoe jong ze ook was, ze begreep hoe groot de dreiging was. Want de dood stond altijd om de hoek. Haar stiefvader werd ongenadig hard geslagen door kapo’s, en overleed later in Kamp Oranienburg. Maar ook in hun eigen barak was de dood nooit ver weg. In het bed achter hen lag een moeder met haar dochter. ‘Op een dag ging dat meisje dood. Het kind werd naar

de badruimte gedragen. Daarna kroop die moeder weer in bed.' Tijdens het Joodse Paasfeest bezweek ze zelf bijna aan de ontberingen. 'Boven ons bed was een ombouw. Daar stond een pannetje op. Terwijl ik zo hondsberoerd was viel dat pannetje ook nog 'ns op mijn hoofd. Ik had zoveel pijn... dat kan ik bijna niet vertellen. Ik raakte langzaam buiten bewustzijn. Opeens begonnen de mensen om mij heen de liederen van het Joodse Paasfeest te zingen. Daardoor ben ik toch weer wakker geworden. Dat blijft voor mij echt een godswonder.'

En altijd was er die ellendige, stekende honger. Om die maar niet te voelen vertelden de vrouwen elkaar recepten. Er ging zelfs een kookboek rond, dat het kamp was binnengesmokkeld. Ze voedden zich met letters. 'Ik vroeg een keer aan mijn moeder of ik even in het boek mocht lezen. "Nee," zei ze, "want je hebt net al een stukje brood gegeten."' De honger in Bergen-Belsen dreef sommige gevangenen tot waanzin. In de winter van 1945 zag ze langs de rand van het kamp de rijen lijken liggen. 'Opengesneden omdat ze dan de lever er nog uit konden halen om op te eten. Gevangenen aten elkaar. Mensen waren echt helemaal uitgehongerd.'

Toen in het voorjaar van 1945 de geallieerden Bergen-Belsen steeds dichter begonnen te naderen besloot de kampleiding dat een deel van de gevangenen op transport moest naar Theresienstadt. Daar was in januari

1945 een gaskamer gebouwd. ‘De bedoeling was dat wij daar vergast zouden worden.’ Dagenlang reisden ze in veewagons door Duitsland, met aan de ene kant de Russen en aan de andere kant de Britten en Amerikanen. Die laatste drie treinen (met in totaal bijna zeventuizend mensen aan boord) zouden de geschiedenis ingaan als ‘The Lost Transport’. Want toen hun trein stilhield bij station Maagdenburg werd dat net door de geallieerden gebombardeerd. ‘De Duitsers waren altijd uitstekend in het registreren. Maar door dat bombardement gingen de gegevens van onze trein verloren.’ De trein zelf doorstond het bombardement. En Anita en haar moeder overleefden door onder de trein te schuilen. Toen duidelijk werd dat Theresienstadt niet gehaald zou worden, ontstond nog even het plan om hun trein met inzittenden en al de Elbe in te rijden. ‘Maar ook de Elbe hebben ze door het enorme oorlogsgeweld niet gehaald.’ Die dagen in die veewagon staan haar nog glashelder bij. Met veertig mensen in een kleine benauwde ruimte, met maar één ton die diende als toilet. De trein uit vluchten was geen optie. Aan de ene kant lagen de Russen, aan de andere kant de Engelsen en Amerikanen. Er werd doorlopend geschoten. ‘Dat was echt een heel angstige periode. Mensen stierven om je heen in die wagon. Er werd wanhopig gehuild en geschreeuwd. Dat kan ik nóg horen...’

Op een dag was het ineens voorbij. De trein hield halt, en naast de wagons verschenen drie Russen op paarden.

‘Ze gebaarden: zoek je weg maar. Ze dwongen Duitsers in een naburig dorpje om plaats voor ons te maken. Wie dat niet deed werd ter plekke doodgeschoten.’

Uiteindelijk kwam ze in de zomer van 1945 weer terug in Nederland. Dankzij het Franse Rode Kruis. ‘Het Nederlandse Rode Kruis heeft helemaal niets voor ons gedaan.’ In Eindhoven zag ze na dik drie jaar haar vader weer terug. Dat is een verhaal dat ze eigenlijk nog steeds niet met droge ogen kan vertellen. Haar vader had gehoord dat er in Eindhoven een transport was aangekomen. Uiteindelijk zag ze hem de school binnenlopen waar ze was opgevangen. ‘Ik riep: “Pappie, pappie, pappie!” Maar hij herkende me niet. Ik was er zo belabberd aan toe dat ik helemaal niet te herkennen wás.’

Na de oorlog probeerden ze hun oude leven op te pakken. Ze gingen weer in Amsterdam wonen, in het huis waar ze ook voor de oorlog gewoond hadden. Alsof er niets gebeurd was. En haar ouders besloten om het opnieuw met elkaar te proberen. Maar gewoon kind zijn zoals vroeger lukte haar niet meer. ‘Ik was tien jaar, maar door alles wat ik had meegemaakt allang geen kind meer. Ik was een afgeknipt oud vrouwtje geworden.’

Het is ook vast geen toeval dat ze rechten ging studeren, zegt ze. ‘Daar zit toch de hang naar rechtvaardigheid in.’ Aanvankelijk werkte ze als advocaat, later werd ze kin-